

Aktivister for ligbrænding

En studie i ligbrændingslovgivningens tilblivelse

Af Helle Blomquist

Adgang til ligbrænding blev åbnet med lov af 1. april 1892. En væsentlig pressionsgruppe bag lovens tilblivelse var Foreningen for Ligbrænding, der var blevet stiftet i 1881. Forud for lovens tilblivelse var gået en omfattende og til tider meget bitter debat. Kravet om mulighed for ligbrænding var et brud med den kulturelle og moralske holdning, som den kristne kirke repræsenterede. Ligbrændingsforeningen argumenterede overvejende hygiejnisk med sin tale om sygdomme, uhumskheder og indeklemte byforhold, medens gejstligheden fremsførte etiske argumenter om, at ligbrænding betød en forfladigelse af de menneskelige relationer, der i sidste instans kunne føre til krav om udryddelse af syge, gamle og spæde børn. I denne artikel giver cand.jur. et phil. Helle Blomquist en redegørelse for debatten omkring lovgivningens tilblivelse.

Ligbrænding kan sætte sindene i bevægelse. Da bystyret i København i 1995 besluttede at opføre et nyt krematorium på Bispebjerg, blev der stor opstandelse, da man opdagede, at det var tanken at udnytte »spildvarmen« fra krematoriet i byens varmforsyning. Der blev fremmanet billeder af, hvorledes de efterladte ville kunne sidde og lade sig lune ved varmen fra tante Olga. Det hjalp ikke, at den københavnske byplanborgmester helt korrekt fortalte, at det ikke var den brændværdi, der var i tante Olga, som blev brugt i varmesystemet, men den overskudsvarme, der produceres ved kremering, som skal foregå ved meget høje temperaturer. Det etisk forkastelige ved at nyttiggøre den energi, der havde været i brug for at omdanne det døde legeme til aske, og den forfladigelse, der kunne ligge heri, blev stående.

Episoden viser, at vores rationalistiske forestillinger ikke slår til i vores forhold til døden. Det kan derfor ikke undre, at indførelsen af ligbrænding her i landet for 100 år siden fik et konfliktfuldt forløb, præget af et opgør mellem det traditionelle og det moderne.

Den første interesse for ligbrænding hang sammen med romantikkens sværmeri for det eksotiske og interessen for antikken. I 1829 arrangerede Byron og Trelawney i Toscana en bålfærd for digteren Shelley, hvor de efter antikt mønster ofrede vin, røgelse, salt og urter. Større virkning for ud-

bredelsen fik det dog, da ligbrænding blev et spørgsmål om hygiejne, der førtes frem af fortalere for den nye lægevidenskab. Den tyske patolog Rudolf Virchow talte sent i 1800-tallet imod de traditionelle kirkegårde i den tyske rigsdag, en engelsk læge rejste kritik af kirkegårdenes tilstand i England i 1839, og tilsvarende røster lød i Italien og Frankrig. I 1849 holdt Jacob Grimm et foredrag om ligbrænding i en tysk, naturvidenskabelig forsamling. De første krematorier eller ovne, der kunne anvendes som sådanne, blev bygget i Italien, Tyskland og England i 1870'erne.

I Danmark holdt lægen Emil Hornemann i 1875 et foredrag i Medicinsk Selskab, hvor han tilkendegav, at de hygiejniske hensyn talte for ligbrænding. Han mente dog, at det var urealistisk at forestille sig, at ligbrænding kunne blive så udbredt, at det ville få praktisk betydning for hygiejnen. Derfor endte han med at foreslå andre foranstaltninger til sikring af hygiejnen ved begravelser. Ligbrændingssagen fik imidlertid vind i sejlene ved to debatter i Københavns Borgerrepræsentation i 1874 og 1879, som var foranlediget af stadslægens indberetning om de dårligt anlagte kirkegårde i byen. Også fra andre byer blev der meldt om problematiske kirkegårdsforhold.¹

I 1880'erne var der ikke megen interesse for sundhedspolitiske lovforslag i den danske rigsdag, men omkring 1890 skiftede billedet. Den sundhedspolitiske interesse var stor i 1890'erne: Sundhedslovforslag udgjorde over 10% af de fremsatte lovforslag i Rigsdagen. Der var således en øget politisk interesse for sundhedsopgaver, om end det var sjældent med vedtagelser på grund af modsætningen mellem Venstre og Højre. Hvad ligbrænding angår, begyndte den politiske diskussion i Rigsdagen i 1883, og i 1892 kom den lov, der åbnede adgang til ligbrænding. Men debatten fortsatte også sidenhen, dels i forbindelse med en lovændring i 1910, der gav anledning til fjernelse af den sidste hindring for ligbrænding, dels omkring en lempelse i 1923.

Et vigtigt spørgsmål er, om det var det offentlige selv, Rigsdagen eller forvaltningen, der tog initiativet til ændringerne. Et andet er spørgsmålet, om forandringskrav er blevet fremsat som et led i en gradvis udvikling, eller om de er blevet opfattet som repræsenterende et brud med traditionen. I det følgende skal der argumenteres for, at indførelsen af adgang til ligbrænding i Danmark er et eksempel på, at der sker et brud med en traditionel praksis, initeret af en forening, der sammenkoblede rationalistiske forklaringer med følelsesmæssige forestillinger.

1. Knud Secher (red.): *Ligbrændingens historie i Danmark*, København 1931, s. 202-207.

Foreningen for ligbrænding

Initiativtager til og en væsentlig pressionsgruppe bag loven af 1892 var Foreningen for Ligbrænding, der blev stiftet den 24. marts 1881 med professor, dr.jur. C. Goos som formand og dr.med. Ferdinand Levison som indbyder til det stiftende møde.²

Levison var specialist i intern medicin. Gennem den senere professor C.J. Salomonsen blev han interesseret i den nye bakteriologiske videnskab. Da spørgsmålet om forurening af grundvandet fra kirkegårde blev drøftet i Københavns borgerrepræsentation i 1874 og 1879, gik han ind i dette område. På et møde i Selskabet for Sundhedsplejen i 1881 holdt han et foredrag om problemerne, og han undersøgte forholdene på de danske kirkegårde, hvorefter han fremlagde resultaterne på den internationale lægekongres i 1884.

Ligbrændingsforeningens hovedformål var af oplysende art. Det var at udbrede kendskabet til de samfundsmæssigt skadelige virkninger af den traditionelle begravelsesmetode og til ligbrændingens fortrin i hygiejnisk henseende, at modarbejde trossamfundenes betænkeligheder ved ligbrænding og at tilvejebringe pålidelige oplysninger om omkostningerne ved ligbrænding. Først dernæst kom andre formål, såsom at påvirke autoriteterne til at tillade ligbrænding, tilvejebringe økonomisk grundlag for en ligbrændingsanstalt og oprette en ligbrændingskasse for medlemmerne. Gruppen af initiativtagere bærer præg af at tilhøre det bedre og dannede borgerskab i København, og foreningen betragtede da også sig selv som en forening, stiftet og præget af »fremragende mænd«.³ Som organisationsform kan Ligbrændingsforeningen ses som liggende i forlængelse af de liberalistiske dannelsesforeninger med selvhjælpsmoment, der var så karakteristiske for 1840'erne.⁴ Dannelses- og oplysningsmomentet var i front, men med klart sigte på at få indført ændringer i lovgivningen eller i hvert fald i den administrative praksis.

Med opførelse og drift af et krematorium som et af sine vigtigste mål placerede foreningen sig på den handlekraftige front, der skulle blive karakteristisk allerede fra det første offentlige møde, der blev holdt den 31. marts 1881. For at vise, hvorledes resterne af et legeme så ud efter lig-

2. Secher, s. 207.

3. Secher, s. 208f; Levison i *Ugeskrift for Læger*, 1894, s. 357ff.

4. Niels Clemmensen: *Associationer og foreningsdannelse i Danmark 1780-1880*, Øvre Ervik 1987, s. 39ff.

*Professor, dr.jur. C. Goos. Ligesom Levison var Goos med i kredsen omkring det moderne gennembrud. I 1870'erne skrev han i brødrene Brandes' tidsskrift *Det nittende Aarhundrede*, men gik senere ind i politik for partiet Højre. Hans samfunds- og retssyn var præget af det, som han kaldte »den sædelige idé«, altså det moralsk bærende. Han betonedede samfundets interesser over for den enkelte. Hans syn på ligbrænding var præget af denne grundholdning. (Foto: Det kgl. Bibliotek).*

brænding, blev fremvist asken efter to brændinger af en hund og en kat, foretaget på Østre Gasværk.

I forhold til andre sundhedsforeninger indtog Ligbrændingsforeningen en særstilling. Den benyttede sig i sin argumentation af de samme sundhedsfaglige rationaler som tidens andre sundhedsforeninger af ideel art: Selskabet for Sundhedsplejen og Medicinsk Selskab. Men i modsætning til disse var den, på samme måde som sparekassebevægelsen eller sygekassebevægelsen, koncentreret om en enkeltsag. Og i modsætning til de almindelige lægeforeninger var den tværfaglig, ja, intentionen var netop, at foreningen skulle opnå særlig styrke ved at inddrage forskellige former for faglighed.⁵

Høringen af gejstligheden 1881

Selv om påvirkning af det politiske system ikke var nævnt som det første af foreningens formål, blev en henvendelse til Justitsministeriet om ligbrændingssagen ikke desto mindre vedtaget allerede på foreningens første møde.⁶ En henvendelse fra foreningen af 1. juni 1881 foranledigede den senere debat, og det blev grundlag for foreningens kampagne over for regering og Rigsdag.⁷ I en henvendelse til Folketinget af 22. november 1882 var det oprindelige brev en del af det dokumentationsmateriale, som foreningen selv medsendte.⁸

Der er ikke noget, der tyder på, at regeringen eller administrationen selv havde taget initiativer til at gøre ligbrænding mulig, således at Ligbrændingsforeningens henvendelse blot var et enkelt led i en samlet proces startet andetsteds.⁹ Henvendelsen havde da også givet anledning til en del interne besværligheder i foreningen. Det var nemlig et centralt punkt for foreningen ikke alene at sikre, at ligbrænding blev gjort mulig, men også at gejstligheden kunne medvirke.

Justitsministeriet hørte Kultusministeriet, som udtalte, at man ikke mente, at der burde gives mulighed for ligbrænding, før en almindelig stemning i tiden måtte have medført ligbrændings indførelse i de større

5. Levison i *Ugeskrift for Læger*, 1894, s. 357ff.

6. Ligbrændingsforeningens brev af 1. juni 1881 er optrykt i Secher, s. 209ff.

7. Secher, s. 212: »Foreningens skrivelse ... havde ... begyndt sin vandring mellem de forskellige kontorer på erklæringernes lange vej.«

8. Rigsarkivet, Justitsministeriet, 1. eks. kontor, journalsag nr. K.455 (i 1883).

9. Justitsministeriets journaler for 1885-1892 er gennemgået for sager, der vedrører ligbrænding, lovforslag og Ligbrændingsforeningen.

europæiske folkeslag, og før de hygiejniske grunde til at forlade den nuværende begravelsesmåde havde gjort sig gældende med en ganske anden, overbevisende magt. Baggrunden var, at Kultusministeriet havde hørt bisperne om sagen, og at der blandt dem var en markant, om end ikke enig modstand mod ligbrænding. Interessant er det, at argumentationen bevæger sig langt ud over kirkens lære og dybt ind i forestillinger om menneske og samfund.

Biskop B.J. Fog i Århus udtalte, at ligbrænding kun var en bestræbelse for på den hurtigste måde at skaffe ligene ud af syne og dermed ud af tanke. Endvidere mente han, at efter dem, der nu fordrede, at de afdøde snarest muligt skulle skaffes til side, ville der komme andre, der ville fordre, at de endnu levende, der på grund af alderdom, sygdom eller andre omstændigheder forulempede, ligeledes under de mindst mulige ophævelser skulle skaffes af vejen. Forslaget var allerede gjort med hensyn til spæde børn.

Biskop C.F. Balslev i Ribe kunne ikke væge sig for den tanke, at grunden til ligbrænding for en stor del var at søge i den fritænkerneske og hedenske strømning, som gik gennem landene. Han mente derfor, at angrebene på de gamle kristelige kirkeskikke sigtede på kristendommen selv. Biskop Jørgen Swane i Viborg så i den frivillige anvendelse af ligbrænding et afgørende skridt henimod afskaffelse af statens kristelige karakter.

De fleste beklagede, at man ville bort fra de gamle skikke. Men der var også nogle, der ikke mente, at der var afgørende kristelige indvendinger mod ligbrænding. Således mente biskop Lind, at der ikke i den kristelige dogmatik kunne hentes nogen indvending mod ligbrænding.

Biskop D.G. Monrad i Lolland-Falsters stift udtalte, at han ikke kunne se, at der var noget at indvende mod ligbrænding. Men han frarådede alligevel, at den blev indført. Dels ville man såre mange kristnes følelser, dels ville man så spild i fædrelandet. Desuden ville der være risiko for, at Danmark ville tabe i agtelse i udlandet, og for at man forøgede kløften mellem katolicismen og protestantismen. Endelig mente han, at man måtte sikre, at Danmark i dette spørgsmål ikke isolerede sig fra de øvrige skandinaviske lande. Han mente dog godt, at der kunne indføres en bemyndigelse til, at regeringen tillod en kommune at indføre ligbrænding af hygiejniske årsager, hvis den ansøgte derom, ligesom han ikke kunne se, at præsten kunne have noget at indvende mod at medvirke ved en ligbrænding.¹⁰

10. Secher, s. 216f.

Selv om Justitsministeriet tillige inddrog Sundhedskollegiet, der anbefalede Ligbrændingsforeningens anmodning, henholdt Justitsministeriet sig til Kultusministeriets mening og henlagde sagen.¹¹

Debatten i Folketinget 1883

Derefter gik Ligbrændingsforeningen til Folketinget den 22. november 1882 og fik den 31. januar 1883 fremkaldt en debat i dette ting om sagen.¹² Under denne erklærede justitsminister J. Nellemann sig af hygiejniske grunde som tilhænger af forslaget, mens kultusministeren, J. Scavenius, var modstander af ligbrænding.

Nellemann var oprindeligt professor i retshistorie og proces. Hans væsentligste indsats var som talsmand for en samlet procesreform, hvori civilprocessen indgik, og som medlem af Proceskommissionen af 1868, der skulle komme med forslag til opfyldelse af grundlovens løfteparagraffer om retsvæsenet. Her samarbejdede han blandt andre med Goos. Nellemann blev justitsminister i Estrups regering, hvor han sad i 21 år, frem til 1896. Han kom dermed til at stå som juridisk garant for provisoriernes legalitet, der byggede på en tredje juridisk professor og højrepolitiker, Henning Matzens teorier.¹³

Trekløveret Goos, Nellemann og Matzen har været fremhævet som et fremtrædende eksempel på juristernes tilknytning til Højre. Nellemann og Matzen var mest fremtrædende som politikere, men netop i sagen om ligbrænding ser vi, hvordan navnlig Goos markerede sig som fortalere for ligbrændingen med argumenter, der afspejlede et sammenfattende samfundssyn, så karakteristisk for hans retslære. Vi ser også, hvordan de tre jurister på trods af et noget forskelligt standpunkt samarbejdede med hinanden i den politiske debat i det omfang, det kunne lade sig gøre, og navnlig hvordan Goos har fået opbakning til sine tanker.

Ordføreren i Folketinget, venstremanden N.J. Larsen, forsøgte at tage brodden af Ligbrændingsforeningens forslag ved at fremhæve frivilligheden, det forhold, at man ikke burde nægte den enkelte selv at vælge.¹⁴

11. Rigsarkivet, Justitsministeriet, 1. eks. kontor, journalsag nr. K.455 (i 1881). Desuden Secher, s. 212f.

12. *Rigsdagstidende*, 1882-83, Forhandlinger paa Folketinget, sp. 1905-1935.

13. Ditlev Tamm i *Dansk biografisk leksikon*, 3. udg., red. Svend Cedergreen Bech, København 1979-84.

14. *Rigsdagstidende*, 1882-83, Forhandlinger paa Folketinget, sp. 1905f.

Andre ville derimod netop begrunde tilladelse til ligbrænding med sundhedsmæssige hensyn med rationelle naturvidenskabelige sammenhænge og den sygdomsfrygt, der var knyttet til det døde legeme. Det gælder således Theodor Leth: »[Det] synes ikke så lidt at tyde på ... at begravelsespladser ... i og for sig kunne medføre betydelig fare, dels derved, at de ligefrem inficerer vandet, som ... udnyttes og må hentes fra brønde, dels derved, at de inficerer grundvandet, således at disse små bakterier, basiller og hvad disse andre småvæsener hedder, som tjener til ligenes opløsning, føres vidt omkring, trækker op til overfladen og derved kunne forplante smitsomme sygdomme, særligt tyføse... Ved brændingen bringes de stoffer, hvoraf det menneskelige legeme er bygget, tilbage til deres allermost oprindelige forbindelser, der er skikkede til at gå ind som et led i livets store økonomi, uden at det sker på en sådan måde, at det frembringer sygdomme.«¹⁵

Men heller ikke Leth tog den fulde konsekvens af miljø- og sundhedssynspunktet, der ville være at påbyde ligbrænding, i det mindste ved jordfæstelse på kirkegårde nær vandindvindinger eller i områder med grundvandsinteresser. Han landede trods alt på at tilslutte sig en frivillig løsning.

Monrad satte fingeren på hygiejnikernes svage punkt ved at vise, at den hygiejniske virkning af at tillade frivillig ligbrænding i praksis ville være minimal. Han så derfor denne begrundelse som tegn på, at Ligbrændingsforeningen forsøgte at bringe spørgsmålet ind på en glidebane, der ville ende med et påbud om ligbrænding: »... det er det første led af en kæde af foranstaltninger, som ender med et almindeligt påbud om indførelse af ligbrænding.«¹⁶

Efter Leth lod Goos sig høre i debatten. Han understregede sin særlige interesse i sagen ved at orientere om sit medlemskab af bestyrelsen i Ligbrændingsforeningen. Goos fremhævede foreningens hygiejniske sigte. Her var han på linie med Leth i sit ønske at finde en faglig, rationel begrundelse for ligbrændingen og dermed bringe den ud af den følelsesmæssige og religiøse sfære. Men mens Leth nøjedes med luftige hentydninger til bakterier, grundvand og det økologiske kredsløb, gik Goos konkret ind på Sundhedskollegiets udtalelse i sagen. Han erkendte, at Sundhedskollegiet havde udtalt, at der ikke var overhængende fare

15. *Rigsdagstidende*, 1882-83, Forhandlinger paa Folketinget, sp. 1906f.

16. *Rigsdagstidende*, 1882-83, Forhandlinger paa Folketinget, sp. 1922.

ved begravelser. Det vil sige, at faren ikke var så nærværende, at de stærkeste midler burde anvendes. Men det var blevet sværere at få kirkegårdene anlagt, så de ikke gav anledning til forurening. Og den betænkelighed, som man kunne have over for ligbrænding – at man ødelagde sporene efter forbrydelser –, var ikke reel efter Sundhedkollegiets opfattelse.

Goos' indlæg er særligt interessant, fordi han formulerede en etisk holdning, der kunne stå som parallel eller konkurrent til kirkens etiske holdning, nemlig en samfundsetisk position: »Dannelsen af denne forening må ses som et led i den række bestræbelser, som på mange områder for tiden gør sig gældende med hensyn til fremskaffelsen af gunstige sundhedsbetingelser som en ting, der er af vigtighed for samfundet i det hele og for efterslægten.«¹⁷

I modsætning til Larsen, der valgte at lade, som om man helt kunne se bort fra modstand, var Goos godt klar over, at ligbrænding var et kontroversielt emne: »... Optagelse af forsøg på at finde en anden begravelsesmåde ... vil støde på den naturlige modstand, som en udbredt nedarvet stærk følelse altid må udøve ... Denne følelse ... [er] i sig selv en følelse, som man fuldstændigt må respektere, og som står i forbindelse med noget af det skønneste i menneskelivet, nemlig pietet og ærbødighed for mindet om de afdøde.«¹⁸

På grund af sin indføling i, hvad der var på spil i sagen, var Goos altså helt forberedt på en kraftig modstand og ikke bange for at indrømme det. Han forudså, at ligbrænding ville blive opfattet som en forfladigelse, en samfundets demoralisation over for de dodes minde. Præcis af denne grund pegede han på frivillighed i sagen. Ikke fordi det var hygiejneteknisk rigtigt eller forsvarligt, men fordi respekten for samfundets etik lå ham på sinde.

Også den religiøse side var Goos opmærksom på, og han understregede, at når kultusministeren også var adressat for henvendelsen, skyldtes det, at det var afgørende for Ligbrændingsforeningens medlemmer at få gejstlighedens medvirken til bisættelserne – et klart udtryk for, at foreningens medlemmer tog afstand fra en ateistisk indstilling.

På grund af Goos' opmærksomhed omkring den følelsesmæssige investering i spørgsmålet var han heller ikke stemt for, at man skulle finde en

17. *Rigsdagstidende*. 1882-83, Forhandlinger paa Folketinget, sp. 1907.

18. *Rigsdagstidende*. 1882-83, Forhandlinger paa Folketinget, sp. 1908.

administrativ løsning på problemet – altså antage, at tilladelse til ligbrænding ikke krævede lovhjemmel. Larsen berørte indirekte dette som en mulighed i sit indledende indlæg. Men Goos kunne ikke gå ind for denne strategi. Han vidste godt, at modstanden var betydelig, og at der derfor måtte en offentlig debat til – uanset om man juridisk ville kunne argumentere sig frem til en løsning uden om Rigsdagen. Med hensyn til den juridiske vurdering holdt Goos således situationen lidt flydende. I modsætning hertil stod Nellesmann, som ikke var i tvivl om, at ligbrænding krævede tilladelse, og at tilladelse ikke kunne gives med det daværende lovgrundlag.

Goos ville endda se ligbrændingsspørgsmålet som et led i en større, international sammenhæng. Her var han tilsyneladende enig med Kultusministeriet, der som betingelse for sin positive holdning krævede, at den almindelige strømning i tiden måtte have medført ligbrændings indførelse i de større europæiske lande. Men i modsætning til Kultusministeriet vurderede Goos, at bevægelsen nu var så vidt fremskreden, at det måtte siges, at det ikke hørte til sjældenhederne, at ligbrænding var tilladt.

Hvor han imidlertid ikke var enig med Kultusministeriet, var i vurderingen af den hygiejniske side. Her havde Kultusministeriet ytret, at de hygiejniske hensyn skulle veje med meget større vægt for at kunne give baggrund for ligbrænding. Det imødegik Goos. Dels mente han, at der ikke kunne peges på en hygiejnisk autoritet, der ikke gik ind for ligbrænding, dels henviste han til den internationale kongres i Genève to år tidligere, der havde anbefalet regeringerne at give tilladelse til frivillig ligbrænding netop med henvisning til risiko for epidemier. Dog gik han her uden om det prekære problem, om der nu også var overhængende fare ved at fortsætte med begravelser – for det havde han jo allerede indrømmet, at der ikke var. Men han postulerede, at hygiejniske spørgsmål var noget, som man ikke kunne engagere den almindelige befolkning i.¹⁹ Her var han i modsætning til de gamle nationalliberale som Hornemann, der i deres sundhedsprogram netop havde vækkelse af lægmanden på programmet. Forskellen mellem den nationalliberale Hornemann, der livet igennem hævdede nødvendigheden af vækkelse af lægmanden og etablering af frivillige sygekasser med brugerfinansiering, på den ene side og på den anden side højremanden Goos, der satsede på en højere grad af statsmagt, stod her klar.

19. *Rigsdagstidende*, 1882-83, Forhandlinger paa Folketinget, sp. 1910f.

Goos sluttede sit indlæg med at anbefale, at tinget tillod fremme af ligbrænding – og således at man ikke blot henskød sagen til en uvis fremtid til overvejelser mellem de to implicerede ministre.²⁰

Efter Nellesmanns opfattelse hørte spørgsmålet klart under Justitsministeriets kompetence med de sundhedsmæssige og politimæssige (ordensmæssige) hensyn som de afgørende. Og de talte til fordel for ligbrænding. Privat »liebhave« havde han ikke noget til overs for. I en samlet bedømmelse var der ikke noget i vejen for at give konkrete tilladelser til ligbrænding. Da sagen jo imidlertid kun havde interesse for Ligbrændingsforeningens medlemmer, hvis folkekirkens præster kunne medvirke, havde han inddraget Kirke- og Undervisningsministeriet, som havde sagt fra.²¹

Herved kom han i virkeligheden til at lade den praktiske side gå over til kultusminister Scavenius, noget som Edvard Brandes ikke var sen til at drille med. Hvorfor henholdt justitsministeren sig ikke blot til sit sagkyndige kollegium, Sundhedskollegiet, og sluttede op om det ønskelige i at tillade ligbrænding i stedet for at lade det gå til bunds i drøftelser med Kirke- og Undervisningsministeriet, som man vidste var imod? Hvad var baggrunden for, at justitsministeren sad sine sagkyndige overhørig? Og hvad var der vel i vejen for, at justitsministeren tillod ligbrænding for dem, der stod uden for folkekirken, således som et andet folketingsmedlem havde forespurgt? I så fald ville man jo kunne starte med at bygge en ovn og komme igang.²²

Med sit handlekraftige synspunkt kom Brandes til at tegne sig for en holdning, der var den mest radikale, i dettes oprindelige betydning af ordet. Og som man kan se af Goos' standpunkt lå det langt fra det synspunkt, som Ligbrændingsforeningens styrende organer med Goos som talerør havde givet udtryk for.²³

Resultatet af debatten blev, at sagen gik til Justitsministeriet til videre overvejelse. Justitsministeriet hørte igen Kirke- og Undervisningsministeriet, men uden at der kom noget ud af det. Splittelsen mellem de to ministerier gjorde sig gældende i det videre forløb. Embedsmændene i Justitsministeriet udarbejdede efter debatten et udkast til en lov om ligbrænding og henstillede, formentlig omkring maj 1883, til overvejelse.

20. *Rigsdagstidende*, 1882-83, Forhandlinger paa Folketinget, sp. 1922f.

21. *Rigsdagstidende*, 1882-83, Forhandlinger paa Folketinget, sp. 1926-1929.

22. *Rigsdagstidende*, 1882-83, Forhandlinger paa Folketinget, sp. 1924f.

23. *Rigsdagstidende*, 1882-83, Forhandlinger paa Folketinget, sp. 1915f.

om man efter høring af Kultusministeriet skulle fremme det til Rigsdagen. Forelæggelsen var påført bemærkninger om ligbrændingsforholdene i andre europæiske lande, oplysninger, der muligvis var stillet til rådighed af Ligbrændingsforeningen.²⁴

Ligbrændingsforeningens aktioner

Lovforslaget blev ikke fremsat, men Ligbrændingsforeningen fortsatte sin kampagne i offentligheden med opfordringer til at give bidrag til opførelse af et krematorium og fremskaffelse af et lig, der som det første kunne afbrændes under hygiejniske former. Krematoriet blev opført på Nylandsvej på Frederiksberg i 1884. Men samtidig og kort forinden var der adskillige af de mere fremtrædende medlemmer, der tog afstand fra dette og meldte sig ud af foreningen. Det gælder eksempelvis Goos, som dermed ikke var blandt dem, der anbefalede opførelsen af krematoriet.²⁵ Liget til foreningens første kremering blev fremskaffet gennem en kontakt til universitetet i Lund og kremeret ulovligt den 13. september 1886.

Ligbrændingsforeningen havde fået meddelelse om, at politiet agtede at forhindre benyttelsen af krematoriet. Denne meddelelse var formentlig kommet fra politiet selv. I hvert fald havde foreningen henvendt sig til politimesteren og oplyst ham om, hvad man agtede at foretage sig. Politimesteren havde derefter spurgt Justitsministeriet, om han skulle forsøge at forhindre det. Det mente Justitsministeriet, at han skulle. Men man formulerede sig beroligende: Justitsministeriet havde grund til at antage, at det nævnte lig ikke ville blive modtaget af foreningen.²⁶ Om dette kan have været et signal til politimesteren om ikke at være alt for ivrig, er uvist.

Sagen gav anledning til et retsligt efterspil. Justitsministeriet rejste ikke

24. Rigsarkivet, Justitsministeriet, 1. eks. kontor, journalsag nr. K.455 har to udaterede koncepter, hvor det ene dog synes at være en viderebearbejdning af det andet, der er forsynet med marginrettelser. Det koncept, der synes at være det endelige, har navnlig mere præcise tilsynsbestemmelser, idet der er udarbejdet et omfattende system af formelle betingelser, som det var op til politimesteren at påse og udstede attest på. Sagen var vedlagt Prosper de Pietra Santa og Max de Nansouty: *La Cremation*, Paris 1881, der redegjorde for ligbrændingsordninger i store dele af Europa. Dette hæfte er påført påskriften »Foreningen for Ligbrænding«.

25. Secher, s. 226.

26. Rigsarkivet, Justitsministeriet, 1. eks. kontor, journalsag nr. N.4413 (i 1886). Brevet til Ligbrændingsforeningen er en afskrift af en blyantsskrevet notits på politimesterens brev. Notitsen starter med: »Sv(ar) direkte, at der er grund til at antage, at det nævnte lig ikke vil blive modtaget af foreningen...«.

straffesag mod foreningen, men fornyede sit forbud mod ligbrænding, hvilket fik foreningen til at anlægge en retssag, hvor de påstod forbudet ulovligt.²⁷

Der forelå for Højesteret en teologisk erklæring, indhentet på foranledning af Ligbrændingsforeningens advokat. Erklæringen var i overensstemmelse med Kultusministeriets opfattelse. Tillige forelå en erklæring fra senere biskop Th. Skat Rørdam, der udtalte, at han ingen betænkeligheder havde ved at tillade ligbrænding for dem, der havde ønsket det, selv om han anså ligbrænding for uforenelig med den kristelige tradition og konsekvensen af den kristelige lære. Når han derfor mente, at man burde tillade ligbrænding i de tilfælde, hvor den enkelte havde ønsket det, var det dels af hensyn til hygiejnen, dels af hensyn til den enkeltes æstetiske ønske og den afsky, han kunne føle ved at blive nedsænket i jorden. Endelig havde Højesteret den erklæring fra bisperne, som Kultusministeriet havde indhentet i forbindelse med Ligbrændingsforeningens første henvendelse i sagen. Også naturvidenskabelige erklæringer forelå, der fastslog, at slutprodukterne efter en begravelse og en ligbrænding var identiske.²⁸

Højesteret stadfæstede den københavnske Landsover- samt Hof- og Stadsretsdom med et enkelt, logisk argument: Kirkeritualets kapitel IX gav ikke adgang til ligbrænding. Fra denne regel kunne ikke afviges væsentligt uden særlig hjemmel. Ligbrænding var en sådan væsentlig afvigelse, altså kunne ligbrænding ikke foretages, da særlig hjemmel ikke forelå. Udtrykket væsentlig er i sig selv et vagt og elastisk begreb, der netop lægger op til at inddrage vurderinger fra den del af samfundslivet, som spørgsmålet vedrører.²⁹ Højesteret kom altså alligevel indirekte til at forholde sig til den følelsesladede debat, idet det ikke blev draget i tvivl, at spørgsmålet om ligbrænding eller ej var væsentligt.

Dommene i Landsover- samt Hof- og Stadsretten og Højesteret gav naturligt nok anledning til lammelse i Ligbrændingsforeningen. Foreningen havde økonomiske vanskeligheder og var slået tilbage på alle fronter, økonomisk, politisk og retligt.³⁰ Men den fortsatte med praktiske manifestationer af ligbrændingsritualer, når der bød sig lejlighed i forbindelse med medlemmers død, og med dygtig anvendelse heraf i forbindelse med

27. Dom ved Landsover- samt Hof- og Stadsretten faldt den 9. januar 1888 og ved Højesteret den 16. januar 1891.

28. Secher, s. 230f.

29. *Ugeskrift for Retsvæsen*, 1891, s. 376.

30. Secher, s. 229f.

argumentationen i retten, hvor det var muligt. I 1888 var der hygiejnisk møde i København, og her fik Ligbrændingsforeningen tilladelse til at demonstrere en ligbrænding for mødets deltagere.³¹

Debatten i Folketinget 1892

I 1891 rettede Ligbrændingsforeningen på ny henvendelse til Justitsministeriet.³² En høring af Kultusministeriet gav stadig ikke anledning til, at Justitsministeriet fremsatte lovforslag. Det skete først med fremsættelse af et privat lovforslag i 1892. Det var netop N.J. Larsen, som også havde virket positivt i debatten i 1883, der var initiativtager til fremsættelse af det forslag til lov om ligbrænding, der skulle blive vedtaget i 1892.³³ Larsen indbragte forslaget efter aftale med forskellige rigsdagsmænd og i forståelse med Justitsministeriet.³⁴

Hans politiske begrundelse var den omstændighed, at Højesteret netop havde statueret, at ligbrænding var forbudt. Det kan imidlertid blot have været den direkte anledning. Allerede i 1882 så vi jo, at Nellemann havde været helt klar med hensyn til spørgsmålet om lovgivning. Det var således ikke juraen, der var årsag til interessen, men snarere et politisk ønske om at iværksætte den ændring, der var blevet afvist af kirkens folk ti år tidligere.

Larsens begrundelse for at fremsætte forslaget var ikke, at han var tilhænger af ligbrænding. Det var han på ingen måde, anførte han. Men han fremstod med sine udtalelser som en moderne og demokratisk mand, der ikke mente, at man skulle hindre voksne mennesker – mænd som kvinder over 18 år – i at få den form for afslutning på livet, som de ønskede. At ligge under for et forbud, der daterede sig fra Christian den 5.s tid var ham inderligt imod. Og da nu Goos i mellemtiden var blevet kultusminister, var sagen måske mere fremkommelig. I det hele taget mærker man i Larsens forelæggelsestale tilstedeværelse af erindring om debatten ti år tidligere.

Larsen konstruerede ydermere sit forslag således, at præsternes medvirken ikke blev nævnt i loven. Det spørgsmål blev henvist til regulering

31. Secher, s. 230.

32. Rigsarkivet, Justitsministeriet, l. eks. kontor, journalsag nr. S.5041 (i 1891).

33. *Rigsdagstidende*, 1891-92, Forhandlinger paa Folketinget, sp. 1817-1820, 1840-1851, 3755-3760 (tilslutning til forslaget med redaktionelle ændringer).

34. Secher, s. 232.

ad administrativ vej, idet Larsen dog pointerede, at man vel ikke kunne forestille sig, at folkekirken ville lægge hindringer i vejen for udførelsen af en af Rigsdagen vedtagen lov.

Nellemann kunne som justitsminister tilslutte sig forslaget, der indeholdt bemyndigelse for ministeren til at regulere administrativt med hygiejniske forskrifter. Hans væsentligste betænkeligheder gik på hensynet til at sikre, at forbrydelsers spor ikke skulle blive udslettet ved ligbrænding. Man mærker her indflydelse fra Sundhedskollegiets retsmedicinske sagskundskab.

For Goos stillede sagen sig noget mere kompliceret. Om hans personlige holdning til ligbrænding siger hans tale i Folketinget intet. Han noterede sig, at lovforslaget i den form, det forelå, ikke ville give anledning til problemer i forhold til kirken. Det regulerede jo netop kun de rent tekniske spørgsmål, ikke gejstlighedens medvirken, som havde været så afgørende for ham selv ti år tidligere.

Det skinnede da også igennem i hans synspunkt, at han mente, at det afgørende for, om forslaget kunne få succes, var, om folkekirken præster kunne medvirke eller ej. Og det var efter Goos' opfattelse ikke op til ham selv eller Rigsdagen at tage stilling til det. Kirkens kompetente organer var blevet spurgt i forbindelse med debatten i 1883 og under retssagen i 1886. Men ikke siden. Goos ville derfor påny indhente erklæringer fra de gejstlige myndigheder om deres stilling til sagen.

Goos' standpunkt blev senere bedømt af Ligbrændingsforeningen som endnu en modarbejdelse af foreningen, ja han blev ligefrem omtalt som en fanatisk modstander af foreningen.³⁵

Det er næppe helt korrekt. Som den politiske og forvaltningsmæssige chef for folkekirken var han forpligtet til at respektere den ordening, der var truffet for dens forhold. Han kunne ikke tillade sig at se bort fra kirkens kompetente myndigheder, hvor det netop drejede sig om fortolkning af et trosspørgsmål. Goos' holdning faldt i det hele meget godt i tråd med hans hovedsynspunkter fra debatten i Folketinget 1883, og den var også overensstemmende med hovedtanken i hans retslære og retspolitiske virke om at skabe den retlige ordening, der ville være konsekvensen af det etiske princip, som han formulerede i 1883. Man kan sige, at Goos stod i modsætning til de personer i Ligbrændingsforeningen, der ville følge en mere direkte aktivistisk strategi med en konfliktsøgende li-

35. Secher, s. 234. Se desuden Christian Larsen: »Københavns første ligbrænding«, *Siden Saxo* 1996, s. 31-36, specielt s. 34.

nie. Men Goos fik ret. Først da kirken accepterede ligbrænding, var målet nået.

For Larsen var der ikke acceptabelt, at kirken kom til at spille en afgørende rolle, og han mente da også, at det ville være til skade for kirken at modsætte sig de moderne krav ved at stille sig bag forældede standpunkter.

Dette synspunkt blev støttet af V. Pingel, der gav det noget mere ideologisk vingefang, idet han udnævnte forslaget til at være »i overensstemmelse med menneskerettighederne ... Det ville være kedeligt og uheldigt ... om der skulle lægges hindringer for, at noget så simpelt, klart og naturligt som dette, og som er gennemført i forskellige civiliserede stater ikke også skulle blive os til del ... Hvis der her viser sig ... en lyst til at lægge hindringer i vejen ... vil der falde en skygge over kirken, og de folk, der taler om, at obskurantismens ånd råder i vor gejstlighed, i vor kirke – folk, som ikke har min sympati ... skønt jeg på mange steder ser den hæslige obskurantisme stikke hovedet frem – ville få vind i sejlene.«³⁶

Debatten i Landstinget 1892

Ved fremsættelse af lovforslag om tilladelse til ligbrænding i marts 1892 i Landstinget var det også interessen for kirkens forhold, der dominerede.³⁷ Den frisindede provst J.J. Bjerre fremhævede de hygiejniske forholds mere tilbagetrædende rolle. Hvor man i 1883 troede, at begravelse ville blive et hygiejnisk problem, kendte man i 1890'erne kun 2-3 tilfælde af forurening af drikkevandet i forbindelse med kirkegårde. Om det er rigtigt, fremgår ikke umiddelbart, men det blev ikke bestridt i Landstinget. Samtidig havde Ligbrændingsforeningen ikke så meget vind i sejlene som i 1883. Efter Bjerres opfattelse nærmede det sig privat liebhaveri. Men ikke desto mindre ville han anbefale det, fordi disse borgere »i frihedens navn har krav på, at man tager alt muligt hensyn til deres ønsker og forhåbninger.«³⁸

Interessant er det, at Bjerre talte for en sekularisering, idet han fremhævede, at selv om ligbrænding stred mod den jødiske og kristne opfattelse, så kunne det ikke begrunde et forbud. Jøder og kristne havde ikke

36. *Rigsdagstidende*, 1891-92, Forhandlinger paa Folketinget, sp. 1848.

37. *Rigsdagstidende*, 1891-92, Forhandlinger paa Landstinget, sp. 1493-1544.

38. *Rigsdagstidende*, 1891-92, Forhandlinger paa Landstinget, sp. 1494-1500.

krav på, at staten blev indrettet efter deres ønske. Omvendt mente han heller ikke, at ligbrænderne havde krav på, at kirken indrettede sig på deres ønsker. Og det var væsentligt for ham, at lovgivningsmagten ikke blandede sig i kirkens forhold. Med en henvisning til grundlovens løfteparagraf om, at folkekirkens forfatning skulle ordnes ved lov, mindede han om, at dette jo ikke var sket, men at karakteren af den politiske repræsentation måtte betyde, at politikerne holdt sig meget forsigtige med hensyn til indgreb over for kirken, selv om de formelt havde kompetencen, idet de til forskel fra den enevældige konge ikke havde direkte trosinteresser.

Derfor måtte man også respektere kirkens stillingtagen til gejstlighedens medvirken ved ligbrænding og den grundlæggende konflikt, der var mellem tilhængerne af ligbrænding og kirken: For det første var ligbrænding en anti-kristelig foranstaltning, introduceret i moderne tid i Europa ved den franske revolutions opgør med den katolske kirke. For det andet var ligbrænding i indholdet en afgørende anstødssten for den kristne læres ord om, at af jord er du kommet og til jord skal du blive. Den forvandringsproces skulle ske, ikke ad kunstig vej ved ligbrænding, men som et led i en naturlig udvikling.

Nellemann var mere forbeholden ved denne debat end i 1883. Han mente nu ikke, at der var sanitære grunde til at foretage ligbrænding. Men han mente, at indrømmelse af tilladelse til ligbrænding lå inden for de naturlige grænser for individets frihed. Derfor så han ingen grund til at modsætte sig det, hvor offentligretlige hensyn ikke talte derimod (som de f.eks. gjorde ved mistanke om forbrydelse). Det var et argument i samme retning, at ligbrænding ikke var forbudt i England, Sverige, Frankrig og Tyskland samt Italien.³⁹

Matzen var mere kritisk i sit indlæg. Emnet satte følelserne i bevægelse. Man måtte værne om pieteten for den døde og de efterladte, der muligt ikke var for ligbrænding. Matzen var desuden utilfreds med, at Nellemann på regeringens vegne ikke ville gå ind i lovforslaget og levere motiver, begrundelse og andet materiale. Det behagede ikke statsretsekspernten Matzen, som dog havde læst på sine lægedebatter og fundet ud af, at de seneste lægekongresser i Berlin og Kristiania ikke havde presset på for at få indført ligbrænding ud fra hygiejniske grunde.

Han var heller ikke glad for Nellemanns frihedsargument. Den enkelte havde jo ikke bare frihed – han måtte indrette sig under den generelle samfundsordning, og han drillede Nellemann med, at denne under 1883-

39. *Rigsdagstidende*, 1891-92, Forhandlinger paa Landstinget, sp. 1505-1511.

debatten netop havde betonet det hygiejniske og havde taget afstand fra individuelt liebhaveri. Også den frygt, der i 1883-debatten var kommet til orde om, at der kunne ske en generel glidning i retning af ligbrænding, havde Matzen fat i. Hvis adgangen skulle være fri, måtte vi have krematorier over hele landet. Og han fremmanede billederne fra de kristnes kamptid i Rom, hvor de kristne katakomber stod ved siden af de hedenske kolumbarier. I sin afslutning pegede han på det svage punkt med driften af krematorier. Kunne man blot overlade det til en privat forenings forgodtbefindende? Kommunerne måtte vel drive disse anlæg.

I det hele taget var Matzens indlæg en tydelig betoning af, at den liberalistiske storhedstid var forbi i den tidlige konstitutionelle stat. Statskontrol, offentlig drift og offentlige hensyn vejede tungere end den enkeltes frihed.⁴⁰

Goos var ikke meget aktiv i debatten, bortset fra fastholdelse af hovedsynspunktet om, at det ikke kunne pålægges gejstlige at medvirke ved ligbrænding – og han foreslog en ændring af lovforslaget, der gik i den retning. Men bortset fra mindre korrektioner af denne art tilsluttede Landstinget sig lovforslaget, og det kunne vedtages.⁴¹

Senere ændringer

Dermed var modstanden mod ligbrænding ikke tilendebragt. Det regulativ, der skulle udarbejdes, for at loven kunne få virkning i praksis, lod vente på sig. Folkekirkens præster kunne ikke deltage i ligbrænding. En heftig offentlig debat bølgede frem og tilbage, suppleret af tegn på modstand mod kirkelige begravelser som sådan. Denne flydende situation varede ved helt op til den lovændring, der kom i 1910 med tilhørende efterfølgende regulativ, der åbnede adgang for folkekirkens præster til at medvirke ved bisættelser forud for ligbrænding. Først da havde tanken om ligbrænding slået igennem som en acceptabel holdning til håndtering af det døde legeme i en sådan grad, at de administrative direktiver gjorde ligbrænding til en praktisk mulighed.⁴²

Den ændring af ligbrændingsloven, som regeringen foreslog i 1909-10, havde primært en symbolsk virkning: Den skulle endnu engang indikere,

40. *Rigsdagstidende*, 1891-92, Forhandlinger paa Landstinget, sp. 1511-1518.

41. *Rigsdagstidende*, 1891-92, Forhandlinger paa Landstinget, sp. 1531f, 1542. Lov nr. 58 af 1. april 1892.

42. Secher, s. 234f.

at ligbrænding var accepteret. Ændringen i selve loven var minimal. Kravet om, at der skulle foreligge et bestemt ønske fra den pågældende, blev bibeholdt, men den hidtidige lovs betingelser om, at dette skulle foreligge i testamentsform, blev ophævet.⁴³

Ingen eksperterklæringer, udtalelser af sundhedsmyndigheder eller offentlig debat var knyttet til spørgsmålet. Det var en samlet henvendelse gennem Th. Stauning fra Foreningen for Ligbrænding, Folkelig Ligbrændingsforening og private, der var igangsætter for lovforslaget, og det var det personlige, holdningsmæssige forhold til ligbrænding, der stod i centrum. Nu var det blevet acceptabelt at indrømme, at man var tilhænger af ligbrænding. Stauning gjorde i debatten gældende, at det måtte være muligt også for de efterladte at få gennemført ligbrænding, uafhængigt af, om der forelå erklæring fra den afdøde.⁴⁴ C.Th. Zahle afviste, med en meget personlig begrundelse: »Man kan være en meget ivrig tilhænger af ligbrænding – det er jeg, da jeg ikke uden det yderste ubehag kan tænke på, at mit lig skulle blive begravet –, uden dog at kunne nægte, at det er almindelig skik og brug her i landet at begrave de døde i jorden, og så kan man ... godt underkaste sig det vilkår at skulle efterlade en viljeserklæring ...«⁴⁵

Den summariske behandling af ligbrændingsspørgsmålet kunne efterlade en fornemmelse af, at dette emnes tid som kulturel og politisk katalysator var ved at være forbi i 1910. Men i 1923 kom en ny, livlig debat for og imod. Problemstillingen »ligbrænding eller ikke ligbrænding« blev formuleret af Klaus Berndtsen, da han måtte vikariere for justitsministeren under en debat i Landstinget om et forslag til ændring af ligbrændingsloven. Lovforslaget rørte ikke ved realiteten, understregede han flere gange, men drejede sig udelukkende om formaliteter. Endnu en bastion imod uhindret ligbrænding faldt i 1923 netop med vedtagelse af dette lovforslag, idet man endte med at vedtage en lempelse i formkravet til ligbrændingserklæringer. Det var et regeringsforslag fremsat af Venstres justitsminister Svenning Rytter. Det blev begrundet med henvisning til kritiske røster fra Ligbrændingsforeningen. Men i hvert fald én folketings-

43. *Rigsdagstidende*, 1909-10, Forhandlinger paa Folketinget, sp. 2383-2394 (førstebehandlingen) og smst., tillæg A, sp. 2453-2456.

44. Skat Rørdam ønskede også en mere vidtgående lempelse i kravet. Han var f.eks. tilfreds med, at det blev dokumenteret, at den pågældende var medlem af en ligbrændingsforening, en detalje, der sammen med en række øvrige forhold viser, at lægerne var blandt tidens »progressive« elementer.

45. *Rigsdagstidende*, 1909-10, Forhandlinger paa Folketinget, sp. 2390f.

mand havde været medvirkende til at forme denne pression, nemlig Zahle, der i en konkret sag havde henvendt sig til Justitsministeriet og udvirket en ligbrænding, hvor der ikke forelå fornøden erklæring. Selv systemets fortalere for den gældende lovordning havde altså i praksis måttet renoncere på deres påstande om det mulige i at overholde de gældende formelle krav.⁴⁶

Talelysten i 1923 var betydeligt større end i 1910. Det var, som om presset var gået af spørgsmålet, selv om opfattelserne stadig var delte. Flere kom med lange redegørelser for de forudgående 30 år, hvor ligbrændingen havde været et stridsspørgsmål mellem de moderne og kirken. Det var slut nu, nu kunne man se rationelt på spørgsmålet, eller som Venstres ordfører Peder Hedebøl udtrykte det, det var blevet en privat følelsessag. – Vi ser, at privatisering af følelserne kan give plads for en offentlig rationalisering af det samme forhold.

Uden for Christiansborg var der stadig en pionærånd eller heroisk stemning omkring ligbrændingssagen, en fornemmelse af, at der var modstand og noget at kæmpe for. *Ugeskrift for Læger* var med til at formidle denne pionærånd i en positiv omtale af Dansk Ligbrændingsforenings årsskrift, hvor ugeskriftet fremhævede, at der var stor fremgang for sagen. Alene for 1924 kunne foreningen melde om 5.686 nye indmeldelser.⁴⁷

Sagen vindes

Ligbrændingsloven står som et eksempel på, at det, i hvert fald i visse situationer, ikke har været forvaltningen eller endda regeringen, der har taget initiativ til nye sundhedsopgaver. Sagen om ligbrænding blev rejst udefra af en pressionsgruppe, dannet specielt til formålet, og den blev båret igennem over en lang periode alene i kraft af vedholdende initiativer fra denne pressionsgruppes kreds af meget ressourcefulde personer. Disse personer benyttede sig bevidst af en lang række forskellige midler til opnåelse af deres mål: direkte henvendelser til rigsdag, ministerium og enkelte politikere, appeller til offentligheden og til kredse af naturvidenskabeligt tilsnit,

46. Rigsarkivet, Justitsministeriet, 2. kontor, journalsag nr. 1587 (i 1922); *Rigsdagstidende*, 1922-23, Forhandlinger paa Landstinget, sp. 222 og sp. 336f, 466, 516; smst., Forhandlinger paa Folketinget, sp. 4589. Det fremgår ikke, om Zahles henvendelse gav stødet til lovændringen. Men tidsmæssigt er der en nær sammenhæng.

47. *Ugeskrift for Læger*, 1925, s. 443.

der havde sundhedsspørgsmål på deres program, udnyttelse af internationale forbindelser, inddragelse af kendte personer og brug af ulovligheder, aktioner, folkeoptog, retssager, argumenter om den enkeltes rettigheder osv. – kort sagt alt, hvad man kan genkende fra nutidens aktivister.

Kirken hentede sin styrke i nogle grundlæggende forestillinger om døden og hensynet til de døde, pieteten over for deres minde og frygten for at forfladige dette ved en ligbrænding. Det viste, at lyriske og kulturelle modforestillinger til kirkens var vigtige redskaber for at fremme ligbrændingen. Sådanne modforestillinger blev forsøgt tilvejebragt i perioden efter, at ligbrændingsloven i 1892 var blevet vedtaget. Det kan vel ikke påstås, at det har været et led i en bevidst strategi. Men det har været naturligt, at tilhængerne af ligbrænding har forsøgt at svare på de beskyldninger om forfladigelse, der var blevet rejst mod dem.

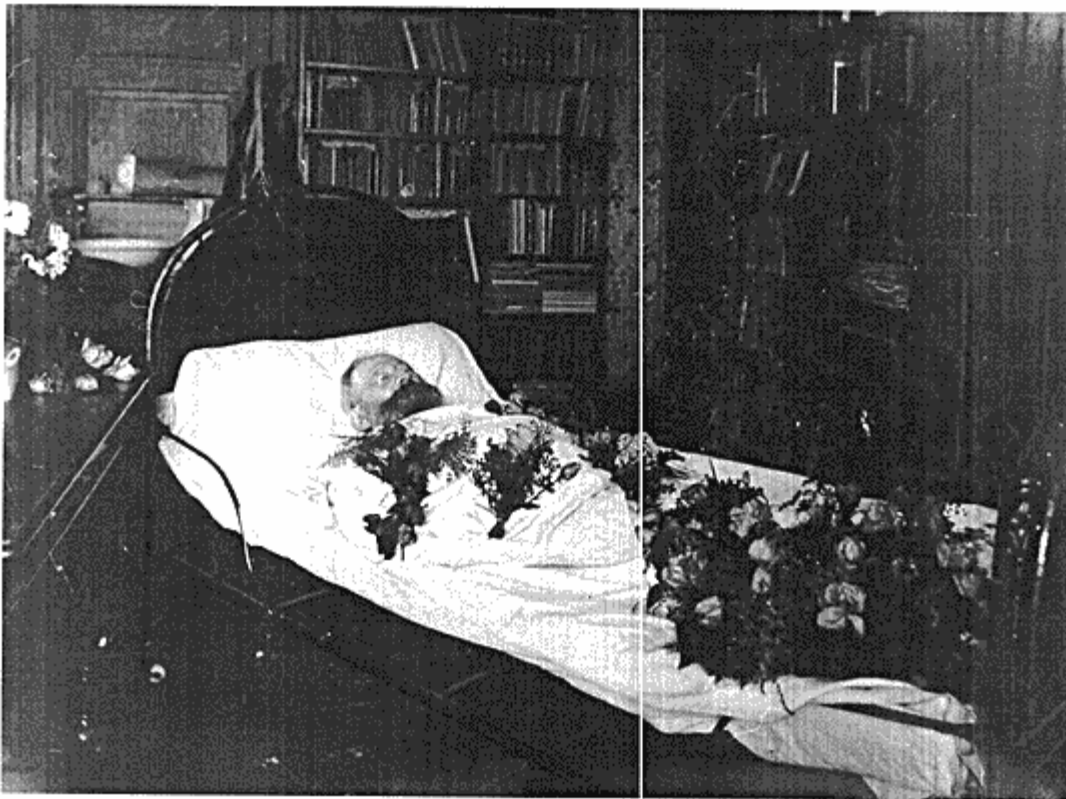
Med til at øge konflikten var statens sekularisering. Medlemmer af den verdslige rigsdag talte for ligbrænding. Men en funktion af denne verdsliggørelse var krav om respekt for kirkens modstand.

I 1897 havde professor C.N. Starcke et indlæg i dagbladet *Politiken*, hvor han anførte, at for den digteriske fantasi var der lige så stærke, om ikke stærkere tilknytningsskæbninger i legemets overgivelse til flammerne end i dets nedsænkning i jordens skød. Og muligheden for at visualisere det blev bedre, idet krematoriet på Nyelandsvej blev udvidet med en festsal i 1895.

I 1901 døde digteren Sophus Schandorph og i 1902 Viggo Hørup. Begge blev brændt, og deres bisættelser gav anledning til folketog og store sørgehøjtideligheder. I 1905 blev den første præst bisat ved brænding, og provst Bjerre holdt talen. Dermed var væsentlige barrierer faldet på en meget markant vis.⁴⁸ Begivenhederne blev anledning til en bredere befolkningsmæssig spredning af tilhængere af ligbrænding. Der blev stiftet den tidligere nævnte »folkelige« forening for ligbrænding, som Stauning stillede sig bag. Blandt dens medlemmer var håndværkere og arbejdere, hvor den oprindelige Forening for Ligbrænding var præget af mere velbeslåede borgere og akademikere. De to foreninger sluttede sig i 1914 sammen som Dansk Ligbrændingsforening.

En anden platform var appellen til retssystemet og tillæggelsen af selvstændig betydning til lovgivning eller lovmedholdelighed. Ligbrændingsforeningens intentioner gik i retning af at påvirke netop lovsystemet. Men

48. Secher, s. 238f.

Forfatteren Sophus Schandorph døde i 1901 og ses her på sin dødsseng den 1. januar 1901. Som forfatter tilsluttede han sig det moderne gennembrud. I sin produktion og livsindstilling forblev han tro mod Georg Brandes' program. Hans ligbrænding blev blandt de iscenesættelser, der kom til at markere det positive vendepunkt for ligbrændingsbevægelsen. (Foto: Det kgl. Bibliotek).

foreningen ønskede at åbne mulighed for gennemførelse af ligbrænding ved administrativ foranstaltning, på samme måde som det senere skete i Sverige.⁴⁹ For foreningen blev retliggørelsen den mulige løftestang for nye krav på trods af traditionen.⁵⁰ Også Monrad indtog med sin dobbeltrolle som på den ene side politiker, der ikke ville afvise ligbrænding, hvis der var hygiejniske grunde hertil, og på den anden side en del af den kirke, der samlet set var modstander af ligbrænding, en position, hvorfra han appellerede til lovgivningen, men som en konfliktløsningsmodel og ikke som en løftestang for krav.

49. Secher, s. 225f. I Sverige blev ligbrænding indført ved kgl. resolution af 14. december 1888.

50. Se Secher, s. 208, hvor foreningens regler citeres: »om fornødent (søge opnået) lovgivningsmagtens samtykke« (min understregning).

Ligbrændingsforeningen inddrog aktivt retssystemet som et led i skabelse af mulighed for ligbrænding, dels gennem sagsanlæg, dels ved krav om lovgivning. Retssystemet blev her opfattet som middel til opnåelse af foreningens mål. Men ikke mindre interessante er de betragtninger om lovgivningens særlige rolle i relation til forandring, der blev fremført under rigsdagsdebatten om lovforslaget. Selv om de hygiejniske hensyn var de afgørende ved de oprindelige krav om ligbrænding, var der enighed i Rigsdagen om, at disse hensyn ikke spillede nogen rolle for fremme af en ordning om frivillig ligbrænding. Og længere end til frivillig ligbrænding ville selv Rigsdagens tilhængere af ligbrænding ikke gå. Det, der var det afgørende, var hensynet til den enkeltes personlige frihed til at tage bestemmelse over sit afsjælede legeme. Over for den enkeltes personlige frihed stod familien, kirkelig sædvane, almindelig velanstændighed, medico-legale hensyn og frygten for krav om et særligt statsapparat. Kravet om tilgodeseeelse af den enkeltes personlige frihed blev af tilhængerne forbundet med den internationale udvikling inden for lovgivning og lægevidenskab og med moderne krav om tolerance, civiliserede stater, menneskerettigheder og en »net, renlig og stilfærdig« begravelsesmåde. Disse tilhængere advarede mod at lade kirken blive til et omsvøbsdepartement, der skulle forhindre sagen, hvorved kirken ville bringe sig selv i miskredit.⁵¹

I 1892 trådte et aspekt tydeligere frem. En væsentlig indvending var nu tillige uviljen mod at lade »individuelt liebhaveri« være bestemmende for, i hvilket omfang retsordenen kunne forpligtes til at rykke ud for at håndhæve en enkeltpersons krav om ligbrænding. Ligeledes fremførtes det pragmatiske synspunkt om det betænkelige i, at staten skulle kunne forpligtes til at sørge for tilstedeværelse af et tilstrækkeligt antal krematorier. Der var frygt for, at en ny statslig opgave skulle opstå ad bagvejen og med den accept, som en lov ville indebære.

Diskussionen var dermed et udtryk for konflikt imellem forskellige former for loyalitet eller forskellige autoritetsopfattelser. Hvor tilhængerne af muligheden for ligbrænding ville anse den enkeltes ønske om at træffe bestemmelse over sit legeme som det yderste gode, ville modstanderne betone samfundets krav på, at individet måtte indordne sig. Hvor tidligere de moderne, individuelle rettigheder blev stillet over for det traditionsbundne, blev i 1891-92 statens samfundsværn bolværket mod individualismen.

51. Således f.eks. Pingel, *Rigsdagstidende*, 1891-92, Forhandlinger paa Folketinget, sp. 1848.

Den enkelte var tillige ikke blot familieoverhovedet, men også hustruen eller den kun lige netop myndige søn eller datter, med den virkning, at disse personer ville kunne stille krav til efterfølgerne eller til samfundets opbygning af institutioner som ligbrændingsanstalter.⁵²

Ligbrænding og det moderne

Ligbrænding blev på mange måder eksponent for det moderne. Det startede som et spørgsmål om at tage konsekvensen af de naturvidenskabelige fremskridt og blev som sådant understøttet af den professionsgruppe, lægerne, der havde til opgave at behandle dette område fagligt. Men det faglige alene kunne ikke begrunde et krav om ændring og langt mindre de stærke følelser, der gjorde sig gældende både fra tilhængere og modstandere. Mens Justitsministeriets embedsmænd loyalt forberedte et lovforslag, der ville tillade ligbrænding, rasede striden blandt fløjene, og sagen blev stoppet.

Ligbrænding blev en slags symbol for den enkeltes individuelle selvbestemmelse og sågar menneskeret imod statens valg på andres vegne, for frihed til at tænke, hvad man vil over for kirkens lære, for den nye generations ret til at vælge sin egen holdning, for effektiv renhed over for smuds og sygdom og for en sekularisering af samfundslivet, hvor kirken var ladt tilbage med retten til at sige nej. I kravet om, at ligbrænding skulle indføres, blev der appelleret til kunsten, til retsfølelsen, til troen på fremskridtet og sågar til oldtidens skik og eksotiske ritualer. Omvendt var argumenterne imod inspireret af frygt for traditionsbrud, af hensynet til pietetsfølelse og de menneskelige relationer samt af frygt for, hvilke forpligtelser staten kunne komme til at påtage sig ved at tillade en ny praksis – alt i alt et synspunkt om, at afgang fra livet ikke er en privatsag mellem den enkeltes krop og hans sjæl.

Først da Ligbrændingsforeningens kulturelle syn havde vundet, kom kirken til at medvirke ved ligbrændinger, og først da blev grunden lagt til en praktisk udbredelse heraf. Lovgivningen kom i den forstand til at være en biting, selv om selve lovgivningsprocessen var en vigtig arena for afprøvning af holdningerne.

52. Således f.eks. Matzen, *Rigsdagstidende*, 1891-92, Forhandlinger paa Landstinget, sp. 1540.